

Κώστας Γ. Τσικνάκης

## Όψεις της αμπελοκαλλιέργειας στην Κρήτη στα τέλη του 16ου αιώνα

Η αμπελοκαλλιέργεια στην Κρήτη έφθασε στο απόγειό της κατά το 16ο αιώνα. Την περίοδο αυτή, όπως συνάγεται από τις πηγές, όλο σχεδόν το νησί είχε μετατραπεί σε τεράστιο αμπελώνα. Ακόμη και σε περιοχές, που λίγες δεκαετίες πριν κυριαρχούσε η καλλιέργεια των δημητριακών, οι κάτοικοί τους άρχισαν να επιδίδονται συστηματικά στην αμπελοκαλλιέργεια, αφού εξασφάλιζαν από αυτήν μεγαλύτερα οφέλη<sup>1</sup>.

Η παραγωγή κρασιού, σύμφωνα με βενετό αξιωματούχο της εποχής, έφθανε το 1542 τις 80.000 *botte de mena* το χρόνο<sup>2</sup>. Ένα τμήμα της παραγωγής, κυρίως λογάδο κρασί, προοριζόταν για την εσωτερική αγορά και καταναλωνόταν στα σπίτια, στα γλέντια και στις ταβέρνες. Το υπόλοιπο, που ήταν και το μεγαλύτερο, εξαγόταν προς διάφορες κατευθύνσεις. Κάθε χρόνο, χιλιάδες βαρέλια με μοσχάτα, λιάτικα, μαλβαζίες, λογάδα, κοτσιφάλια κρασιά, από τα διαμερίσματα του Χάνδακα, του Ρεθύμνου και των Χανίων, έφθαναν στη Μάλτα, στην Ιταλία, στην Ισπανία, στην Πορτογαλία, στη Γαλλία, στη Φλάνδρα, στην Αγγλία, στην Πολωνία, στην Κωνσταντινούπολη, στην Αλεξάν-

---

1. Για το εμπόριο του κρασιού και τη συμβολή του στην κρητική οικονομία, βλ. περισσότερα στοιχεία στα άρθρα: U. Tucci, *Le commerce vénitien du vin de Crète*, στο K. Friedland (επιμ.), *Maritime Food Transport*, Κολωνία 1994, 199-211' ο ίδιος, *Il commercio del vino*, 183-206' Φ. Μπαρούτσος, *Per il viaggio de ponente*. Το κρητικό κρασί πέρα από το Γιβραλτάρ (16ος αι.), στο *Επικοινωνίες και μεταφορές στην προβιομηχανική περίοδο. ΙΑ' Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης. Κάστρο Μονεμβασίας*, 23-26 Ιουλίου 1998, Αθήνα 2001, 105-23.

2. A.S.V., *Collegio-Relazioni*, b. 61, reg. II, *Relatione presentata per il clarissimo miser Macantonio Trivisan consigliere de Venetia dappoi il suo ritorno del capitaneato de Candia circa la città et insula de Candia*. M.D.XLII. Die XVI maii, φ. 25r. Πβ. Tucci, *Il commercio del vino*, 199.

δρεια, ακόμη και στην Ινδία. Το κρασί κατείχε την πρώτη θέση στα εξαγωγικά προϊόντα του νησιού<sup>3</sup>.

Μία απαραίτητη διευκρίνιση. Όταν αναφερόμαστε στις εξαγωγές κρασιού από την Κρήτη δεν πρέπει να περιλαμβάνουμε μόνο εκείνες που ήταν νόμιμες. Ένα μεγάλο τμήμα της παραγωγής διακινούνταν με παράνομο τρόπο. Το μέγεθός της δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια. Στο λαθρεμπόριο κρασιού βοηθούσε το δύσβατο των περισσότερων περιοχών του νησιού. Οι φρουρές που ήταν τοποθετημένες σε επίκαιρα σημεία δεν επαρκούσαν για τους απαραίτητους ελέγχους. Έτσι, ήταν σχετικά εύκολο σε διάφορα πλοία να προσεγγίζουν τις ακτές, σε περιοχές όπως οι Καλοί Λιμένες, τα Μάταλα, η Σπιναλόγκα, η Σούδα, τα Σφακιά και να φορτώνουν το προϊόν.

Με την ανάπτυξη της αμπελοκαλλιέργειας περιορίστηκε σταδιακά η καλλιέργεια των δημητριακών<sup>4</sup>. Αν και περιοδικά εμφανίζονταν σιτοδείες στο νησί, το γεγονός δεν έδειχνε να προβληματίζει ιδιαίτερα τις βενετικές αρχές, καθώς είχαν εναλλακτικές λύσεις. Έκαναν εισαγωγές σιτηρών από το εξωτερικό, κυρίως από τη Μικρά Ασία<sup>5</sup>.

Οι πρώτες ανησυχίες για την εξέλιξη αυτή άρχισαν να δημιουργούνται από τα μέσα του 16ου αιώνα<sup>6</sup>. Αφορμή αποτέλεσε η απόφαση της Τουρκίας να περιορίσει τις εξαγωγές σιτηρών από τα εδάφη της. Πολύ γρήγορα όμως η κατάσταση εξομαλύνθηκε προσωρινά<sup>7</sup>.

Στις εκθέσεις που υπέβαλαν ορισμένοι βενετοί αξιωματούχοι προς τη Σύγκλητο, έδειχναν προβληματισμένοι από τη συγκεκριμένη εξέλιξη. Οι

3. Για τις γεωγραφικές περιοχές διοχέτευσης του κρητικού κρασιού εκείνη την περίοδο, βλ. αναλυτικότερα, Tucci, *Il commercio del vino*, 199-202.

4. Για την παραγωγή σιταριού στην Κρήτη τους προηγούμενους αιώνες, βλ. Δ. Τσουγκαράκης, 'Η σιτική πολιτική τής Βενετίας στην Κρήτη τόν 13ο-14ο αιώνα. Παραγωγή, διακίνηση και τιμές του σιταριού, *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 3 (1990), 333-85 (κυρίως 343-51), όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

5. Αναλυτικότερα για το ζήτημα, βλ. Br. Simon, *Le blé et les rapports vénéto-ottomans au XVIe siècle, Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman*, Λουβέν 1983, 267-86.

6. Για τις αλλαγές που συντελούνται στην κρητική ύπαιθρο την περίοδο αυτή, βλ. Γ. Τριανταφυλλίδου-Baladié, Ξένες κυριαρχίες και μετασχηματισμοί τής κρητικής γεωργίας: ΧΙνος-ΧΙΧος αιώνας, στο Στ. Δαμιανάκος (επιμ.), *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα. Κοινωνιολογικές, ανθρωπογεωγραφικές, εθνολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις*, Αθήνα 1987, 203-4.

7. Σχετικά με την κίνηση των Τούρκων να απαγορεύσουν τις εξαγωγές τα χρόνια 1554-1555, βλ. M. Aymard, *Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle*, Παρίσι 1966, 79-80, 125 και 130.

κίνδυνοι που ελλόχευαν από τη διάδοση της αμπελοκαλλιέργειας ήταν μεγάλοι. Με τη στροφή της παραγωγής στη μονοκαλλιέργεια ο πληθυσμός του νησιού καθίστατο ευάλωτος σε περιόδους δυσμενών καιρικών συνθηκών ή πολεμικών συγκρούσεων<sup>8</sup>. Τα μετέπειτα γεγονότα επιβεβαίωσαν τους φόβους τους. Η επιδείνωση των βενετοτουρκικών σχέσεων είχε άμεση αντανάκλαση στις εμπορικές ανταλλαγές ανάμεσα στα δύο μέρη<sup>9</sup>.

\*

Η έναρξη του Τέταρτου Βενετοτουρκικού Πολέμου το 1570 έκλεισε μια περίοδο ακμής. Ύστερα από την τρίχρονη πολεμική αναμέτρηση ένα νέο τοπίο άρχισε να αναδύεται. Παρά την υπογραφή της Συνθήκης Ειρήνης του 1573 οι τεταμένες σχέσεις ανάμεσα στη Βενετία και την Τουρκία δημιουργούσαν ανησυχίες στον πληθυσμό της Κρήτης, ο οποίος ένιωθε εκτεθειμένος σε τυχόν εχθρική επίθεση. Μέσα σε αυτό το κλίμα ήταν επιβεβλημένη για τη Γαλινοτάτη η αναθεώρηση της αμυντικής πολιτικής της στο νησί. Έτσι, άρχισε να δραστηριοποιείται για τη βελτίωση των ήδη υφιστάμενων οχυρωματικών έργων και για την κατασκευή νέων, να ανανεώνει τη στρατιωτική και τη ναυτική δύναμή της, να στρατολογεί άνδρες για την πολιτοφυλακή και τις γαλέρες, να πολλαπλασιάζει τις αγγαρείες του ντόπιου πληθυσμού<sup>10</sup>.

Για τη συντήρηση όμως τόσων δυνάμεων αλλά και για τη διατροφή των κατοίκων του νησιού ήταν απαραίτητο να υπάρχει επάρκεια σε σιτηρά και τρόφιμα<sup>11</sup>. Οι εξελίξεις, ωστόσο, υπήρξαν αλυσιδωτές. Η οικονομική κρίση που ξέσπασε στη Δυτική Ευρώπη κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 16ου αιώνα είχε αντίκτυπο και στην Κρήτη. Την ίδια ακριβώς εποχή παρατηρείται δημογραφική αύξηση στο νησί, με την άφιξη χιλιάδων προσφύγων, κυρίως

8. Το πρόβλημα θίγει ο F. Braudel, *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φίλιππου Β΄ της Ισπανίας*, τόμ. 1. Ο ρόλος του περίγυρου, μτφ. Κ. Μητσοτάκη, Αθήνα 1991, 191.

9. Βλ. σχετικά Br. Simon, *Contribution à l'étude du commerce vénitien dans l'Empire Ottoman au milieu du XVI<sup>e</sup> siècle (1558-1560)*, *Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen Age - Temps Modernes* 96/2 (1984), 973-1020.

10. Για την κατάσταση που επικρατούσε στην Κρήτη την περίοδο εκείνη, βλ. Γ. Γ. Γιαννόπουλος, *Η Κρήτη κατά τὸν τέταρτο βενετοτουρκικό πόλεμο (1570-1571)*, Αθήνα 1978.

11. Περισσότερες πληροφορίες για τα προβλήματα που ανέκυπταν κατά καιρούς στο νησί από την έλλειψη σιτηρών, βλ. Γιαννόπουλος, *Η Κρήτη κατά τὸν τέταρτο βενετοτουρκικό πόλεμο (1570-1571)*, 69-75 και A. Zitelli, *Candia soccorsa nella penuria estrema di biade*, στο *Venezia e la difesa del Levante. Da Lepanto a Candia 1570-1670*, Βενετία 1986, 127-32.

μετά την πτώση της Κύπρου<sup>12</sup>. Μέσα σε αυτή τη δυσμενή συγκυρία η Τουρκία απαγόρευσε την εξαγωγή σιτηρών από το έδαφός της<sup>13</sup>.

Ο τότε γενικός διοικητής του ιταλικού στρατού της Κρήτης (*governator general della militia di Candia*) Latino Orsino (1571-1573) έγραφε πως, για να υπάρξει σιτάρκεια, ήταν απαραίτητο να ξεριζωθεί μια μεγάλη ποσότητα από τα αμπέλια του νησιού. Αν θα σπέρνονταν με σιτάρι τα χωράφια θα ήταν πολύ αποδοτικά και η παραγωγή τους, με την οποία θα καλύπτονταν οι ανάγκες του νησιού για όλο το χρόνο, θα αποτελούσε τη μεγαλύτερη εξασφάλιση για τα φρούρια της Κρήτης σε καιρό πολέμου. Απέναντι στις διαμαρτυρίες όσων δεν ήθελαν ένα τέτοιο μέτρο, οι λόγους συμφέροντος, χρειαζόταν να επιδειχθεί αδιαφορία. Για την υλοποίηση της πολιτικής χρειαζόταν να αποσταλεί στο νησί κάποιος διακεκριμένο μέλος της Συγκλήτου<sup>14</sup>. Οι επισημάνσεις του βενετού αξιωματούχου ήταν καίριες. Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, απασχόλησαν σοβαρά τη Σύγκλητο της Βενετίας την κρίσιμη εκείνη περίοδο της αναπροσαρμογής της αγροτικής πολιτικής της.

Οι ευρύτερες αλλαγές που χρειαζόταν να γίνουν στο Βασίλειο της Κρήτης είχαν ωστόσο μικρές πιθανότητες επιτυχίας αν δε συνοδεύονταν από ένα ευρύτατο πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων. Το δύσκολο έργο της προσαρμογής της βενετικής πολιτικής στις νέες συνθήκες, που είχαν προκύψει, χρειαζόταν να αναλάβει ένα πρόσωπο που θα είχε διευρυμένες εξουσίες. Ύστερα από πολλές συζητήσεις, στη θέση του γενικού προνοητή και ανακριτή της Κρήτης (*provveditor general et inquisitor di Candia*) διορίστηκε ο Giacomo Foscarini (1523-1603), από τους πολλά υποσχόμενους πολιτικούς της Βενετίας εκείνη την περίοδο<sup>15</sup>. Κατά το διάστημα της παραμονής του στην Κρήτη, τα χρόνια 1574-1577 ο βενετός

12. Βλ., αναλυτικότερα, Κ. Γ. Τσικνάκης, Κύπριοι πρόσφυγες στην Κρήτη στα τέλη του 16ου αιώνα. Προβλήματα εγκατάστασης, στο Χ. Μαλτέζου (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Κύπρος - Βενετία. Κοινές ιστορικές τύχες* (Αθήνα, 1-3 Μαρτίου 2001), Βενετία 2002, 175-207.

13. Οι συνθήκες, κάτω από τους οποίους ελήφθη η απόφαση, διερευνώνται από τον Aymard, *Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle*, 137-40. Γενικότερα, βλ. F. Braudel, *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας*, τόμ. 2, *Συλλογικά πεπρωμένα*, Μτφ. Κ. Μητσotάκη, Αθήνα 1997, 288-92.

14. Archivio di Stato di Venezia (= A.S.V.), Collegio-Relazioni, b. 64 *Relazione prima del signor Latino Orsino, Governator Generale di Candia, mandata a Sua Serenità per un suo Capitano con lettere sue*, φφ. 240-243. Πβ. Γιαννόπουλος, *Η Κρήτη κατά τὸν τέταρτο βενετοτουρκικό πόλεμο (1570-1571)*, 74-5.

15. Περισσότερα βιογραφικά στοιχεία για το σημαντικό αυτό βενετό αξιωματούχο που κυριάρχησε στη βενετική πολιτική σκηνή κατά την τελευταία τριακονταετία του 16ου αιώνα, βλ. το λήμμα του R. Zago, Foscarini, Giacomo (Jacopo), *Dizionario biografico degli Italiani*, τόμ. 49, Ρώμη 1997, 365-70.



αξιωματούχος αγωνίστηκε, και τελικά πέτυχε, να δώσει λύσεις σε υφιστάμενες ελλείψεις. Χάρη στα καινοτόμα μέτρα που έλαβε η βενετική παρουσία στην Κρήτη προσαρμόστηκε με τον καλύτερο τρόπο στα νέα δεδομένα<sup>16</sup>.

Στις έγγραφες οδηγίες (*commissioni*) που του επέδωσε η Σύγκλητος, προτού αναλάβει δράση, του επέστησε την προσοχή στο ζήτημα της σιτάρκειας. Τα σιτηρά ήταν απαραίτητα για τη διατροφή των κατοίκων του Βασιλείου της Κρήτης. Σύμφωνα με τις πληροφορίες που υπήρχαν, οι κάτοικοι του νησιού δεν καλλιεργούσαν, ωστόσο, σιτηρά που θα επαρκούσαν για τους περισσότερους μήνες κάθε έτους, αλλά προτιμούσαν την καλλιέργεια των αμπελιών, που τους πρόσφερε μεγάλα κέρδη. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να εισάγονται σιτηρά και όσπρια από άλλες περιοχές, πράγμα που ζημίωνε το βενετικό ταμείο. Καθώς το ζήτημα ήταν μεγάλης σπουδαιότητας, ο Giacomo Foscarini όφειλε πρώτα να ενημερωθεί σχετικά από τους ήδη υπηρετούντες βενετούς αξιωματούχους του νησιού καθώς και από όσα άλλα πρόσωπα έκρινε σκόπιμο. Ακολουθώντας, χρειαζόταν να πληροφορήσει τους κατοίκους του, για τη μεγάλη ανάγκη στην οποία μπορούσαν να βρεθούν λόγω της έλλειψης σιτηρών και να τους πείσει ώστε να τα σπέρνουν στα χωράφια τους. Στην περίπτωση που δεν το κατόρθωνε, έπρεπε να φροντίσει με επιδεξιότητα ώστε να καλλιεργηθούν σε όσο το δυνατόν περισσότερα χωράφια σιτηρά και όσπρια, τα οποία θα επαρκούσαν για τη διατροφή του πληθυσμού καθώς και των στρατιωτών που προστάτευαν το νησί, οι οποίοι, λόγω της έλλειψης τροφίμων, δεινοπαθούσαν<sup>17</sup>.

Ακολουθώντας τις σχετικές οδηγίες, μόλις έφτασε στην Κρήτη ο Giacomo Foscarini, ασχολήθηκε με το πρόβλημα της σιτάρκειας. Για την επίλυσή του, διαβεβαίωνε τη Σύγκλητο, πως θα φρόντιζε με όλες τις δυνάμεις του<sup>18</sup>. Πολύ

16. Για την πολιτική του Giacomo Foscarini στην Κρήτη βλ. Σπ. Θεοτόκης, Ίάκωβος Φωσκαρίνης ή η Κρήτη τὸ 1570, *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν* 1 (1938), 186-206. Ακόμη, Κ. Γ. Τοικνάνκης, Οι *Ordini* του Giacomo Foscarini, γενικού προνοητή και ανακριτή της Κρήτης (1574-1577). Ερευνητικά και εκδοτικά προβλήματα, *Σεμινάριο Εργασίας: Μεθοδολογία έκδοσης, κατάσταση και προοπτικές της έρευνας των μεταβυζαντινῶν αρχείων*, τόμ. 1, *Προβλήματα έκδοσης πηγῶν* (Βενετία, 3-4 Νοεμβρίου 2000), Βενετία 2001, 33-52.

17. A.S.V., *Senato Deliberazioni (Secreta)*, reg. 79 (Μάρτιος 1573-Φεβρουάριος 1575), φφ. 158r-160n (παλιά αρίθμηση φφ. 137r-139v): Έγγραφες εντολές της Συγκλήτου προς το γενικό προνοητή και ανακριτή της Κρήτης Giacomo Foscarini (Βενετία, 14 Αυγούστου 1574). Η συγκεκριμένη αναφορά στο φ. 159r-v (παλιά αρίθμηση φ. 138r-v).

18. A.S.V., *Senato-Provveditori da Terra e da Mar (= PTM)*, filza 734 (Σεπτέμβριος 1574-Φεβρουάριος 1575): Επιστολή του Giacomo Foscarini προς το δόχη της Βενετίας Alvise Mocenigo (Χάνδακας, 18 Οκτωβρίου 1574/Βενετία, 3 Δεκεμβρίου 1574).

γρήγορα διαπίστωσε, ωστόσο, πως τα πράγματα δεν ήταν τόσο απλά. Προκειμένου να εξοικονομήσει χρήματα για την αντιμετώπιση των τεράστιων εξόδων που απαιτούσαν τόσο η παραμονή στο Βασίλειο της Κρήτης μεγάλης στρατιωτικής δύναμης όσο και τα οχυρωματικά έργα, θεώρησε σκόπιμο να φορολογήσει τα εξαγωγίμα προϊόντα του νησιού. Αυτά ήταν το κρασί, το λάδι και το τυρί. Έτσι όρισε ότι οι έμποροι ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλλουν 1 τσεκίνι στη Δημόσια Οικονομική Υπηρεσία (*Camera Fiscale*) της περιοχής τους για κάθε *botta ordinaria* (48 μίστατων του Χάνδακα και 38 του Ρεθύμνου) οποιασδήποτε ποιότητας κρασιού (μοσχάτου ή άλλου) εξήγαγαν στη Βενετία ή αλλού. Όποιος παρανομούσε και συλλαμβανόταν θα έχανε ό,τι είχε κερδίσει από το λαθρεμπόριο<sup>19</sup>.

Από την εφαρμογή του μέτρου άρχισε να συγκεντρώνεται στη Δημόσια Οικονομική Υπηρεσία ένα δίολου ευκαταφρόνητο χρηματικό ποσό. Πώς μπορούσε όμως να συμβιβαστεί η ελπίδα για ακόμη μεγαλύτερη αύξηση των δημοσίων εσόδων από τη φορολόγηση του κρασιού, αλλά και των άλλων εξαγωγικών προϊόντων, με την προσπάθεια που είχε αρχίσει για τη μείωση της αμπελοκαλλιέργειας; Μπροστά σε αυτή τη δυσκολία ο Giacomo Foscarini, όπως κάθε έμπειρος πολιτικός, επέλεξε τη μέση οδό. Έτσι, άρχισε να σχεδιάζει με προσοχή τα μέτρα που έπρεπε να λάβει. Όπως επισήμαινε, λίγο καιρό αργότερα, οι κάτοικοι της Κρήτης προτιμούσαν αντί των σιτηρών την καλλιέργεια αμπελιών λόγω του μεγαλύτερου κέρδους που αποκόμιζαν<sup>20</sup>.

Η πρόθεση του βενετού αξιωματούχου να εργαστεί με όλες του τις δυνάμεις, ώστε το νησί να διαθέτει αυτάρκεια σε σιτηρά, δημιούργησε κλίμα ευφορίας στη Βενετία. Γι' αυτό και η Σύγκλητος του εξέφρασε την απόλυτη ικανοποίησή της για τις ως τότε κινήσεις του<sup>21</sup>.

19. A.S.V., PTM, filza 739 (1574-1577): *Terminazioni ed ordini di ser Giacomo Foscarini proveditor general ed inquisitor nel Regno di Candia (= Ordini)*, φφ. 2r-3v: *Nova impositione sopra li vini, ogli et formazzi che si estragono del Regno* (Χάνδακας, 19 Οκτωβρίου 1574). Πβ. *Il miglior vino del mondo*, 142-3 αρ. 4 (όπου δημοσιεύεται η απόφαση, από αντίγραφο των διατάξεων που εξέδωσε ο Giacomo Foscarini κατά τη διάρκεια της θητείας του, το οποίο βρίσκεται στην Biblioteca Civica del Museo Correr di Venezia). Για το διάταγμα, βλ. Φ. Μπαρούτσος, 'Ο δημόσιος πλειστηριασμός τών φόρων του 1578 στον Χάνδακα τής Κρήτης. Η άποχή τών φοροενοικιαστών, *Θησαυρίσματα* 28 (1998), 181' ο ίδιος, *Το φορολογικό σύστημα στην Κρήτη το 16ο αιώνα. Η ενοικίαση φόρων και οι επιπτώσεις της*, αδημοσίευτη διδ. διατρ., Κέρκυρα 2002, 171, 173-5 και 222.

20. A.S.V., PTM, filza 734: Επιστολή του Giacomo Foscarini προς το δόγη της Βενετίας Alvise Mocenigo (Χάνδακας, 29 Νοεμβρίου 1574/Βενετία, 22 Ιανουαρίου 1575).

21. A.S.V., *Senato Deliberazioni (Secreta)*, reg. 79, φφ. 175v-176v (παλιά αρίθμηση φφ. 154v-155v): Επιστολή της Συγκλήτου προς το γενικό προνοητή και ανακριτή της Κρήτης Giacomo Foscarini (Βενετία, 16 Δεκεμβρίου 1574).

Προτού όμως ο Giacomo Foscarini κάνει ευρύτατα γνωστές τις προθέσεις του στο ζήτημα της αμπελοκαλλιέργειας μια αίτηση που έλαβε από το Ρέθυμνο τον υποχρέωσε να δώσει λύση σε ένα πρόβλημα που ανέκυψε. Ορισμένοι κάτοικοι της πόλης και του διαμερίσματος του ζήτησαν να τους επιτραπεί ώστε να ξεριζώσουν ορισμένα παλιά αμπέλια που είχαν, τα οποία δεν παρήγαν πλέον μεγάλη ποσότητα κρασιού. Τα κενά χωράφια σκόπευαν να τα σπείρουν με σιτάρι, κριθάρι και όσπρια. Δείχνοντας κατανόηση στο πρόβλημά τους ο Giacomo Foscarini, αφού προηγουμένως ζήτησε τη γνώμη του ρέκτορα του Ρεθύμνου (*rettore di Rettimo*) Alvisè Lando (1572-1575), έκανε αποδεκτό το αίτημα που του είχε υποβληθεί. Οι κάτοικοι του Ρεθύμνου, μπορούσαν να ξεριζώσουν όσα αμπέλια ήταν αποδεδειγμένα παλιά και βρίσκονταν σε απόσταση τεσσάρων μιλίων τριγύρω από την πόλη. Τα χωράφια, θα σπέρνονταν με σιτάρι, κριθάρι και όσπρια<sup>22</sup>.

Από την εφαρμογή του μέτρου μπορούσε όμως να δημιουργηθεί ένα άλλο πρόβλημα. Αρκετοί κάτοικοι θα ξερίζωναν τα αμπέλια τους, άσχετα με την ποιότητά τους, και στη θέση τους θα καλλιεργούσαν σιτηρά και όσπρια. Έτσι, θα μειωνόταν επικίνδυνα η παραγωγή κρασιού, που τόσα κέρδη πρόσφερε στους εμπόρους με την εξαγωγή του και στο κράτος με τη φορολόγησή του. Για να αποφευχθεί μια τέτοια αρνητική εξέλιξη ο Giacomo Foscarini προσπάθησε να δώσει επιμέρους διευκρινήσεις για το θέμα. Με νέο διάταγμα που εξέδωσε την ίδια μέρα στο Χάνδακα, το οποίο κοινοποιήθηκε στο Ρέθυμνο, έκανε γνωστό ότι είχε επιτρέψει στο διαμέρισμα του Ρεθύμνου το ξεριζώμα ορισμένων αμπελιών, που ήταν παλιά και δεν παρήγαν κρασί, και την καλλιέργεια σιτηρών στα κενά χωράφια. Όποιος κατείχε αμπέλια καλά, τα οποία απέδιδαν κρασί, δεν συμπεριλαμβανόταν στην προηγούμενη διάταξη αλλά όφειλε να συνεχίσει να τα καλλιεργεί, όπως ήταν υποχρεωμένος να κάνει, σύμφωνα με τις παλαιές διατάξεις. Αν απειθαρχούσε στις διατάξεις που τηρούνταν μέχρι τότε στην πόλη του Ρεθύμνου θα τιμωρόνταν<sup>23</sup>.

Στο μεταξύ, οι πληροφορίες που έφθαναν από διάφορες περιοχές της Κρήτης, ήταν ανησυχητικές. Η ποσότητα σιτηρών που απέμενε δεν θα επαρκούσε ως τη νέα συγκομιδή και έπρεπε να υπάρξει μέριμνα για προμήθεια μεγάλων ποσοτήτων τους. Αυτό ζήτησε από τη Σύγκλητο να γίνει ο Giacomo Foscarini. Σχολιάζοντας την έλλειψη σιτηρών, την απέδιδε στο γεγονός ότι οι

22. A.S.V., PTM, filza 739: *Ordini*, φ. 26r-v: *Concession' per sradicar' alcuni vignali vecchi nel territorio di Rettimo per redurli a cultura de grani* (Χάνδακας, 5 Ιανουαρίου 1575).

23. A.S.V., PTM, filza 739: *Ordini*, φ. 26v: *Proclama per cultivar' ben' li terreni* (Χάνδακας, 5 Ιανουαρίου 1575).

κάτοικοι του νησιού στα καλύτερα χωράφια είχαν φυτέψει αμπέλια ή τα άφηναν ως βοσκοτόπους, ελπίζοντας, όπως πράγματι και συνέβαινε, να αποδίδουν μεγαλύτερα κέρδη. Αναφερόμενος στην αίτηση κατοίκων του Ρεθύμνου, λίγο καιρό πριν, τόνιζε ότι οι τελευταίοι είχαν προχωρήσει σ' αυτήν την κίνηση ελπίζοντας ότι θα είχαν κέρδη αφού θα πωλούσαν τα σιτηρά πολύ ακριβά. Είχε αποδεκτεί όμως το αίτημά τους επειδή κατά τον τρόπο αυτό θα παραγόταν στα περίχωρα της πόλης του Ρεθύμνου τόση ποσότητα σιτηρών που θα αρκούσαν για τη διατροφή όλου του διαμερίσματος. Στην περιοχή, είχε ενημερωθεί πως είχε ξεκινήσει το ξεριζώμα ενός τμήματος των αμπελιών, που αναγνωρίζονταν ως παλιά. Σε ορισμένα άλλα, καθώς δεν υπήρχε καιρός για να σπαρθούν τα χωράφια εκείνη τη χρονιά, αναβλήθηκε η εκρίζωσή τους, ώστε να βγάλουν οι καλλιεργητές έστω μικρό κέρδος από το κρασί που μπορούσαν να πωλήσουν. Είχε αποφασιστεί πάντως να ξεριζωθούν αμέσως μόλις τέλειωνε η περίοδος του τρύγου (*vendema*). Ο Giacomo Foscarini, κλείνοντας το γράμμα του, έκρινε ως ενθαρρυντικό το γεγονός ότι υπήρχαν κάτοικοι, που επιζητούσαν και ικέτευαν να τους επιτραπεί να ξεριζώσουν τα αμπέλια, παρακινημένοι από την ελπίδα μεγαλύτερου κέρδους από τη σπορά των σιτηρών<sup>24</sup>.

Έστω και με ανορθόδοξο τρόπο, λοιπόν, είχε ξεκινήσει η συζήτηση για την αλλαγή της καλλιέργειας στην Κρήτη. Οι πιέσεις ωστόσο από διάφορες πλευρές για την άμεση λύση του προβλήματος της σιτάρκειας συνεχίζονταν. Χαρακτηριστική είναι η γνώμη του Luca Michiel (1574-1575), ο οποίος εκτελούσε χρέη ρέκτορα στο διαμέρισμα των Χανιών. Όπως έγραφε προς τη Σύγκλητο, έπρεπε να καταβληθεί προσπάθεια ώστε να καλλιεργηθεί με σιτάρι όλη η γη της Κρήτης και να μη γίνεται επαιτεία ψωμιού από άλλες χώρες. Ο ίδιος σκεφτόταν να καταστρέψει αρκετά παλιά αμπέλια στο διαμέρισμα των Χανιών και να τα σπείρει με σιτηρά<sup>25</sup>. Με τις απόψεις του έδειχνε να συμφωνεί και ο ρέκτορας του Ρεθύμνου Alvise Lando. Στην έκθεση που υπέβαλε μετά τη λήξη της θητείας του σημείωνε ότι, αν ξεριζώνονταν τα άχρηστα αμπέλια σε απόσταση τεσσάρων μιλίων τριγύρω από την πόλη και φυτεύονταν με σιτάρι, θα παράγονταν περισσότερες από 30.000 μίζουρες, που θα κάλυπταν τις ανάγκες και των Χανιών<sup>26</sup>.

24. A.S.V., PTM, filza 734: Επιστολή του Giacomo Foscarini προς το δόγη της Βενετίας Alvise Mocenigo (Χάνδακας, 16 Φεβρουαρίου 1575/Βενετία, 25 Απριλίου 1575).

25. A.S.V., PTM, filza 735 (Μάρτιος-Αύγουστος 1575): Επιστολή του Luca Michiel προς το δόγη της Βενετίας Alvise Mocenigo (Χανιά, 8 Μαρτίου 1575/Βενετία, 22 Απριλίου 1575).

26. A.S.V., Collegio-Relazioni, b. 62, libro II *Relatione del nobil homo ser Alvise Lando, ritornato dal Rezimento di Rettimo, presentata nell'Eccellentissimo Collegio adì 12 settembre [1575]*, φ. 20v. Πβ. Tucci, *Il commercio del vino*, 190-1.



Ο Giacomo Foscarini όλο αυτό το διάστημα δεν ήταν αμέτοχος στον προβληματισμό που αναπτυσσόταν. Τηρώντας όμως τις οδηγίες της Συγκλήτου, προχωρούσε με αργά βήματα, για την επίλυση του ακανθώδους ζητήματος της αμπελοκαλλιέργειας. Σε διάταξη που εξέδωσε σχετικά με τον εξοπλισμό των γαλερών αναφέρθηκε και στα αμπέλια και στα χωράφια των χωριών της υπαίθρου. Στο Βασίλειο της Κρήτης, επισήμαινε, χρειαζόταν να καταβληθεί φροντίδα ώστε οι καλλιεργήσιμες γαίες να παράγουν τόση ποσότητα σιταριού, που θα αρκούσε για τις ανάγκες του πληθυσμού και των στρατιωτών. Αν επιλύοταν το θέμα, δεν θα χρειαζόταν να γίνονται εισαγωγές του προϊόντος από ξένα μέρη, ούτε θα παρατηρούταν σιτοδείες, όπως είχε συμβεί παλαιότερα, όταν εξαιτίας την ανεπάρκειας και της έλλειψης σιτηρών υπέφερε το νησί<sup>27</sup>.

Στις 21 Μαρτίου 1575 ο βενετός αξιωματούχος εξειδίκευσε την πρότασή του. Τα χωράφια δεν ήταν σωστό να χρησιμοποιούνται για άλλο σκοπό, σημείωνε, παρά μόνο για τη σπορά σιταριού και άλλων δημητριακών. Δεν έπρεπε με κανένα τρόπο να παραμελούνται και να φυτεύονται ύστερα σε αυτά αμπέλια, όπως υπήρχε πληροφορία πως έκαναν ορισμένοι κάτοικοι, αν και υπήρχαν πολλοί αμπελώνες στην Κρήτη. Καθώς μάλιστα οι καλλιεργητές δε χρειαζόταν να καταβάλλουν και πολύ φροντίδα γι' αυτά, παραγόταν μεγάλη ποσότητα κρασιού, με αποτέλεσμα να υπάρχει στο νησί άφθονο κρασί ενώ αντίθετα σημειωνόταν έλλειψη ψωμιού. Για να σταματήσει αυτή η πρακτική, κανείς δεν μπορούσε στο εξής να φυτεύει αμπέλια ούτε κλήματα σε χωράφι που ήταν κατάλληλο για την παραγωγή σιτηρών και το καλλιεργούσαν την τελευταία δεκαετία για το σκοπό αυτό ή το χρησιμοποιούσαν για τη βοσκή των ζώων. Αν σε κάποιο χωράφι δεν υπήρχε αμπέλι το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα το καθεστώς αυτό επιβαλλόταν να διατηρηθεί. Τα κλήματα που είχαν φυτευτεί σε ορισμένα χωράφια, και τα οποία δεν είχαν ακόμη προλάβει να αναπτυχθούν, θα έπρεπε να ξεριζωθούν. Όσοι δε συμμορφώνονταν στη ρύθμιση, θα έχαναν όλα τα χωράφια, στα οποία είχαν αμπέλια. Από τα χρήματα που θα συγκεντρώνονταν το 1/3 θα εισέπραττε ο καταγγελιοδότης, το 1/3 θα διανεμόταν στα οχυρωματικά έργα και το τελευταίο 1/3 θα περιερχόταν στη Δημόσια Οικονομική Υπηρεσία. Στο εξής, μπορούσε οποιοσδήποτε να φυτεύσει αμπέλια στις πλαγιές βουνών ή σε άλλα άγονα μέρη, ακόμη κι αν δεν υπήρχαν εκεί παλαιότερα. Ενδεικτικό της μεγάλης σημασίας που απέδωσε ο Giacomo Foscarini στην εφαρμογή του μέτρου είναι το γεγονός ότι η παρα-

27. A.S.V., PTM, filza 739, Ordini, φφ. 39r-42v: *Ordini dell'armar delle galee di questo Regno, et delli galioti* (Χάνδακας, 20 Μαρτίου 1575).

πάνω διάταξη κοινοποιήθηκε αμέσως σε όλες τις πόλεις και τα καστέλια της Κρήτης, ώστε να λάβουν γνώση όλοι οι ενδιαφερόμενοι<sup>28</sup>.

Ύστερα από λίγες εβδομάδες, όταν ξεκίνησε να περιοδεύει στην ύπαιθρο της Κρήτης, ήλθε αντιμέτωπος με το μέγεθος του προβλήματος. Διασχίζοντας την πεδιάδα της Μεσαράς, είδε τα εύφορα χωράφια της τόσο καλά καλλιεργημένα ώστε, αν δεν παρουσιαζόταν κάποιο πρόβλημα, η παραγωγή σε σιτηρά θα ήταν πολύ μεγάλη. Στις συζητήσεις ωστόσο που είχε με τους κατοίκους της περιοχής, αυτοί, ήταν ιδιαίτερα ανήσυχοι για το μέλλον. Κάποιοι μάλιστα είχαν αρχίσει να φυτεύουν αμπέλια, προσδοκώντας μεγαλύτερα κέρδη. Προκειμένου να μη λάβει το φαινόμενο ευρύτερες διαστάσεις και η πεδιάδα να μετατραπεί σ' ένα απέραντο αμπελώνα, με ολέθριες συνέπειες για την επιβίωση των κατοίκων όλης της Κρήτης, ο Giacomo Foscarini έσπευσε να κάνει γνωστή στα χωριά της περιοχής τη ρύθμιση που είχε λάβει. Δεν έτρεφε ωστόσο ψευδαισθήσεις για τις μετέπειτα εξελίξεις. Όπως σχολίαζε, η διάταξη έγινε πολύ καλά γνωστή, αλλά τα ιδιωτικά συμφέροντα υπερίσχυαν. Οι αποφάσεις που είχαν ληφθεί, εύκολα θα καταστρατηγούνταν, αν δε λαμβανόταν μέριμνα ώστε να τηρούνται<sup>29</sup>.

Ως δικαίωση της ακολουθούμενης πολιτικής μπορούν να θεωρηθούν τα όσα μεσολάβησαν. Οι άσχημες καιρικές συνθήκες που επικρατούσαν στο νησί τους πρώτους μήνες του 1576 προμήνυαν ότι θα υπήρχε μικρή συγκομιδή σιτηρών. Για την αντιμετώπιση της κατάστασης ο Giacomo Foscarini ενημέρωσε τη Σύγκλητο πως είχε φροντίσει ώστε, να μην επιτρέπεται η καλλιέργεια αμπελιών στα εύφορα χωράφια. Η προσπάθεια που καταβλήθηκε για την τήρηση του διατάγματος έφερε γρήγορα καρπούς. Τόσο στη Μεσαρά όσο και σε διάφορες άλλες εύφορες περιοχές του νησιού, υπήρχαν πλήθος χωράφια, κατάλληλα για σπορά. Οι ιδιοκτήτες τους, αν και σκόπευαν να φυτεύσουν σ' αυτά αμπέλια, που θα τους απέδιδαν πολύ κρασί, είχαν επιστρέψει στην καλλιέργεια σιτηρών (*grani*)<sup>30</sup>.

28. A.S.V., PTM, filza 739, *Ordini*, φφ. 42v-43r: *Ordine che non si possono piantar vignali, ove per dieci anni non ve ne siano stati* (Χάνδακας, 21 Μαρτίου 1575). Πβ. *Il miglior vino del mondo*, 28-9, αρ. 7 (όπου δημοσιεύεται η απόφαση, από αντίγραφο των διατάξεων που εξέδωσε ο Giacomo Foscarini κατά τη διάρκεια της θητείας του, το οποίο βρίσκεται στην Biblioteca Civica del Museo Correr di Venezia). Βλ. και Γ. Κατσαλής, Πατητήρια και οινοποίηση στην περιοχή των Κουνάβων κατά την περίοδο της βενετοκρατίας, στο Αικ. Κ. Μυλοποταμιτάκη (επιμ.), *Έλτυνα Sconavi Κουνάβοι. Από τα αρχαϊκά στα νεότερα χρόνια*, Κουνάβοι 2007, 235-6 και σημ. 5.

29. A.S.V., PTM, filza 735: Επιστολή του Giacomo Foscarini προς το δόγη της Βενετίας Alvise Mocenigo (Ρέθυμνο, 1 Μαΐου 1575/Βενετία, 23 Ιουνίου 1575).

30. A.S.V., PTM, filza 737 (Μάρτιος-Ιούλιος 1576): Επιστολή του Giacomo Foscarini προς το δόγη της Βενετίας Alvise Mocenigo (Χάνδακας, 23 Απριλίου 1576/Βενετία, 26 Μαΐου 1575).

Οι πληροφορίες αυτές ενθουσίασαν τη Σύγκλητο, που άρχισε να πιέζει ακόμη περισσότερο προς την κατεύθυνση της εξασφάλισης σιτάρκειας στο νησί. Στις έγγραφες οδηγίες που επιδόθηκαν στο νέο γενικό διοικητή της Κρήτης (*capitano generale di Candia*) Paolo Contarini (1575-1578), του επέστησε την προσοχή σχετικά με το ζήτημα<sup>31</sup>.

Παρά το ευοίωνο κλίμα που είχε αρχίσει να διαμορφώνεται στην ύπαιθρο, χρειαζόταν να περάσει πολύς χρόνος ακόμη ώστε να υπάρξει το επιθυμητό αποτέλεσμα στο ζήτημα της αμπελοκαλλιέργειας. Στη νέα περιοδεία που ο Giacomo Foscarini επιχείρησε στο τέλος της άνοιξης του 1576 στις κεντρικές και ανατολικές περιοχές της Κρήτης διαπίστωσε ότι γινόταν αρκετά συχνά καταστρατήγηση της απόφασης που είχε λάβει. Η ποινή που επιβαλλόταν στους παραβάτες της διάταξης δεν είχε φέρει αποτέλεσμα.

Ορισμένοι αγρότες από τα χωριά Παλιάμα, Πέρι, Αξέντι, Ράφτης, Απάνω Άκρα και Αλιτζανή, αντί να καλλιεργούν σιτηρά στα χωράφια τους, εξακολουθούσαν να φυτεύουν αμπέλια, τα οποία τους απέδιδαν μεγαλύτερο κέρδος. Εναντίον τους, σχηματίστηκαν αμέσως δικογραφίες, και τιμωρήθηκαν με τις προβλεπόμενες ποινές. Ξεριζώθηκαν δηλαδή τα αμπέλια που μόλις είχαν φυτέψει και έχασαν τα χωράφια τους, ένα τμήμα των οποίων περιήλθε στους καταγγελιοδότες<sup>32</sup>.

Ο κίνδυνος γενίκευσης των παρανομιών υποχρέωσε το βενετό αξιωματούχο να παρέμβει. Για να τηρείται η απόφαση που είχε ήδη ληφθεί και για να εκφοβίσει όσους είχαν αρχίσει να την παραβιάζουν, με νέα διάταξη που εξέδωσε στις 5 Ιουνίου στο Καστέλι της Πεδιάδας, και η οποία κοινοποιήθηκε σε όλα τα καστέλια και τα χωριά της Κρήτης, αποσαφήνισε ότι όποιος παραβίαζε στο εξής την παλιά διάταξη, πέρα από την απώλεια των χωραφιών του, θα κατέβαλλε επιπλέον 10 τσεκίνια για τη *mesurada* των χωραφιών, στα οποία φύτεψε αμπέλια. Το ποσό θα μοιραζόταν κατά τον τρόπο που είχε οριστεί στο παλιό διάταγμα<sup>33</sup>.

31. Βλ. σχετικά I. Ševčenko, *Dogale pour Paul Contarini, capitaine de Candie, Κρητικά Χρονικά* 4 (1950), 275.

32. Οι καταδικαστικές αποφάσεις που εξέδωσε ο Giacomo Foscarini εναντίον των αγροτών από τα παραπάνω χωριά, που είχαν παρανομήσει, διασώζονται σε ειδικό βιβλίο που τηρούσε: A.S.V., *Archivio del Duca di Candia*, b. 65bis, quaderno 7: *Libro delle sententie criminali fatte dall'eccellentissimo signor Giacomo Foscarini kavallier, proveditor general, et inquisitor nel Regno di Candia (1574 2 Novembre-1577 17 Agosto e 15 Ottobre)*, φφ. 193v-194v, 195v-196v, 196v-197v, 197v-198v, 198v-199r και 200r-201r αντίστοιχα.

33. A.S.V., PTM, filza 739, *Ordini*, φφ. 201r-202v: *Accrescimento di pena a quelli che planteranno vigne contra li altri ordini publicati in tal proposito* (Καστέλι της Πεδιάδας, 5 Ιουνίου 1576).

Η νέα αυστηρή ρύθμιση απέτρεψε, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, αρκετούς κατοίκους από την αμπελοκαλλιέργεια. Ήταν ωστόσο δύσκολο να ελεγχθεί η κατάσταση. Όσες φορές έπεφτε στην αντίληψη των βενετικών αρχών κάποια παράβαση των σχετικών διατάξεων, η αντίδρασή τους ήταν άμεση. Έτσι, στις 4 Σεπτεμβρίου, ο Giacomo Foscarini τιμώρησε αυστηρά εννέα κατοίκους του χωριού Στέρνες, οι οποίοι είχαν φυτέψει κλήματα σε χωράφια, που τους είχαν παραχωρηθεί από δύο φεουδάρχες της περιοχής με εκμίσθωση *in gonico*<sup>34</sup>.

Παρά την ανάγκη να υπάρχει σιτάρκεια στο Βασίλειο της Κρήτης στις πιο εύφορες περιοχές οι κάτοικοί του προτιμούσαν να φυτεύουν αμπέλια καθώς επίσης λινάρι και βαμβάκι. Η καλλιέργεια των δύο τελευταίων προϊόντων, ειδικότερα, μόλυνε το περιβάλλον<sup>35</sup>.

Διαβλέποντας τον νέο κίνδυνο που υπήρχε, να σπέρνονται δηλαδή σε εύφορα χωράφια λινάρι και βαμβάκι, ο Giacomo Foscarini υποχρεώθηκε να παρέμβει, για μία ακόμη φορά. Με νέο διάταγμα που εξέδωσε ξεκαθάριζε πως, από τη στιγμή που με όλες του τις δυνάμεις είχε αφιερωθεί στην αντιμετώπιση της σιτάρκειας και είχε ξεκινήσει μια προσπάθεια ώστε να ξεριζωθούν τα αμπέλια από τα ευφορότερα χωράφια, γεγονός που συνιστούσε βέβαιη λύση στο πρόβλημα, δεν μπορούσε να μη συμβεί το ίδιο και με τα χωράφια, στα οποία σπέρνονταν λινάρι και βαμβάκι. Η σπορά των συγκεκριμένων προϊόντων απαγορευόταν στο εξής στην περιοχή τριγύρω από την πόλη του Ρεθύμνου, όπου το τελευταίο χρονικό διάστημα είχαν ξεριζωθεί αμπέλια και είχε ξεκινήσει η καλλιέργεια δημητριακών και οσπρίων<sup>36</sup>.

Την ίδια περίοδο, το λαθρεμπόριο του κρασιού, καθώς επίσης του λαδιού και του τυριού, είχε λάβει ανησυχητικές διαστάσεις. Οι βενετοί αξιωματούχοι των περιοχών, όπου το λαθρεμπόριο ανθούσε, κατέβαλλαν αγωνιώδεις προσπάθειες για τον περιορισμό του, χωρίς όμως ουσιαστικά αποτελέσματα. Με επανειλημμένες νομοθετικές διατάξεις που εξέδωσε την περίοδο της θητείας

34. A.S.V., *Archivio del Duca di Candia*, b. 65bis, quaderno 7, φφ. 222v-224r.

35. Για την προσπάθεια που καταβαλλόταν από τις βενετικές αρχές της Κρήτης για την προστασία του περιβάλλοντος βλ. Α. Πανοπούλου, *Circa mundiciam civitatis*. Μέτρα για την καθαριότητα του Χάνδακα από τον 14ο ως τον 17ο αιώνα, *Σύμμεικτα* 9/2 (1994) [Μνήμη Δ. Α. Ζακυθηνού], 183-212 και Α. Παπαδιά-Λάλα, Η προστασία του φυσικού περιβάλλοντος στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*. Ηράκλειο, 9-14 Σεπτεμβρίου 1996, τόμ. 2/2, Βυζαντινή και Μεσαιωνική περίοδος, Ηράκλειο 2000, 177-85.

36. A.S.V., PTM, filza 739, *Ordini*, φφ. 337r-339r: *Ordine del non seminar lini, et gottoni nelli luochi dechiariti* (Χάνδακας, 5 Μαΐου 1577).



του, με σημαντικότερη εκείνη της 10ης Απριλίου 1575<sup>37</sup>, ο Giacomo Foscarini θέσπισε αυστηρές ποινές για όσους επιδίδονταν σε τέτοιου είδους δραστηριότητες. Παράλληλα ενεργοποίησε τους κατασταλτικούς μηχανισμούς, αναδιοργανώνοντας τις ακτοφρουρές και τις ναυτικές περιπολίες, ώστε να εμποδίσει τους επίδοξους λαθρέμπορους. Παρά τις αρχικές επιτυχίες του, ωστόσο, αντιλήφθηκε πως ματαιοπονούσε. Κι αυτό γιατί διαπίστωσε πως το πρόβλημα δε εντοπιζόταν μόνο στις μικρές και απομακρυσμένες ακτές, από όπου εξαγόταν παράνομα τα παραπάνω προϊόντα. Αντίστοιχα προβλήματα εντοπιζόνταν και στα μεγάλα λιμάνια του νησιού<sup>38</sup>. Συχνά δεν δηλώνονταν η ακριβής ποσότητα του κρασιού που εξαγόταν, με αποτέλεσμα να ζημιώνεται το Δημόσιο. Έχοντας πλέον πειστεί πως το φαινόμενο δεν μπορούσε να ελεγχθεί, ο βενετός αξιωματούχος επικέντρωσε την προσπάθειά του στην αύξηση των δασμών, για τους οποίους διατεινόταν ότι αποτελούσαν *il nervo delle intrade publice*<sup>39</sup>.

Με τη λήξη της θητείας του Giacomo Foscarini στην Κρήτη, το φθινόπωρο του 1577, είχε αρχίσει να συντελείται μεγάλη πρόοδος στο ζήτημα της αμπελοκαλλιέργειας. Χάρη στις διατάξεις που είχαν ληφθεί, αρκετοί κάτοικοι, έστω και με αργούς ρυθμούς, εγκατέλειπαν τη συγκεκριμένη καλλιέργεια και έσπερναν τα χωράφια τους με δημητριακά.

Τις εμπειρίες του από την τρίχρονη παραμονή του στην Κρήτη, συνόψισε ο βενετός αξιωματούχος στην έκθεση που υπέβαλε προς τη Σύγκλητο, μετά τη λήξη της θητείας του. Σχολιάζοντας την παραγωγή των σιτηρών και τα κέρδη που αποκόμιζαν οι καλλιεργητές τους, πρόσθετε ότι δεν υπήρχε σύγκριση με τα κέρδη που έδιναν τα αμπέλια. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να είναι καλλιεργημένα με αμπέλια τα καλύτερα χωράφια του νησιού. Τα χρόνια εκείνα, χωρίς σύγκριση, υπήρχαν πολύ περισσότερα αμπέλια από εκείνα που συνήθως

37. A.S.V., PTM, filza 739, Ordini, φφ. 54v-55v: *Altro ordine circa detti formazi* (Χάνδακας, 10 Απριλίου 1575). Πβ. *Il miglior vino del mondo*, 146, αρ. 5 (όπου δημοσιεύεται απόσπασμα της απόφασης, από αντίγραφο των διατάξεων που εξέδωσε ο Giacomo Foscarini κατά τη διάρκεια της θητείας του, το οποίο βρίσκεται στην Biblioteca Civica del Museo Correr di Venezia).

38. Στο θέμα της παράνομης διακίνησης του τυριού αναφέρεται σε άρθρο της η Α. Πανοπούλου, *Decima caseorum*. Δεκάτη και παράνομες διακινήσεις τυριού στην Κρήτη του 17ου αι., στο *10ο Τριήμερο Εργασίας: Η ιστορία του ελληνικού γάλακτος και των προϊόντων του* (Ξάνθη, 7-9 Οκτωβρίου 2005), Αθήνα 2008, 249-59.

39. A.S.V., PTM, filza 739, Ordini, φφ. 382v-383v: *Ordine che non si possono caricar robbe di qual si soglia sorte, senza far prima le bolette, cioè delli daciai che si scodeno per conto della Serenissima Signoria* (Χανιά, 15 Οκτωβρίου 1577). Η συγκεκριμένη αναφορά στο φ. 382v. Για τα φορολογικά μέτρα που έλαβε ο Giacomo Foscarini κατά τη διάρκεια της θητείας του βλ. Μπαρούτσος, Ο δημόσιος πλειστηριασμός, 182-4· ο ίδιος, *Το φορολογικό σύστημα στην Κρήτη*, 229-35.

υπήρχαν παλιά. Καταλάμβαναν τα καλύτερα χωράφια, τα πιο εύφορα (*grassi*) και τα πλησιέστερα στις πόλεις. Τα κέρδη από την αμπελοκαλλιέργεια ήταν ασυγκρίτως μεγαλύτερα καθώς το κρασί πωλούνταν σε πολύ καλές τιμές εξαιτίας της μεγάλης κατανάλωσης που είχε τόσο στην Κρήτη όσο και στην Ανατολή και τη Δύση. Με την αύξηση της αμπελοκαλλιέργειας ζημιωνόταν η σιτοκαλλιέργεια. Για την αντιμετώπιση του προβλήματος είχε φροντίσει να εκδώσει σχετικές διατάξεις. Η πεδιάδα της Μεσαράς, στην οποία στηριζόταν η διατροφή των κατοίκων της Κρήτης, υπήρχε κίνδυνος να φυτευτεί όλη με αμπέλια. Με τη θέσπιση ωστόσο αυστηρότερων ποινών για τους παραβάτες έκανε να ξεριζωθούν τα φυτευμένα και κανένα πλέον δε θα τολμούσε να φυτέψει αμπέλια. Αν θα τηρούσαν η διάταξη, εξέφραζε ο βενετός αξιωματούχος τη βεβαιότητά του προς τη Γαληνοτάτη, ότι τα χωράφια στα οποία δεν είχαν φυτευτεί ως τότε αμπέλια θα διατηρούνταν και θα διατίθενταν για τη σπορά σιτηρών. Δεν είχαν πάντως λόγο οι κάτοικοι να ξεκινήσουν το ξερίζωμα των αμπελιών και στη θέση τους να καλλιεργήσουν σιτηρά, που ήταν γνωστό σε όλους ότι συνιστούσε τη μοναδική λύση ώστε η Κρήτη να μην υποφέρει από σιτοδείες, όπως συνέβαινε κάθε χρόνο. Κλείνοντας την αναφορά του στο συγκεκριμένο ζήτημα, ο βενετός αξιωματούχος αναφέρθηκε λεπτομερώς στα αποτελέσματα που είχε η ρύθμισή του για το ξερίζωμα των παλιών αμπελιών στα περίχωρα της πόλης του Ρεθύμνου. Τα χωράφια, από τα οποία είχαν ξεριζωθεί εδώ και δύο χρόνια τα αμπέλια, είχαν πολύ μεγάλη απόδοση. Αν μάλιστα εκείνη τη χρονιά, δεν είχε καταστραφεί όλη η σπορά εξαιτίας των κακών καιρικών συνθηκών, τα αποτελέσματα θα ήταν θεαματικά<sup>40</sup>.

\*

Με την αναχώρηση του Giacomo Foscarini από την Κρήτη στα τέλη του 1577 είχαν θεθεί οι βάσεις ώστε να διαθέτει η Κρήτη αυτάρκεια τροφίμων<sup>41</sup>. Οι

40. A.S.V., Collegio-Relazioni, b. 78 *Relazione dell'illustrissimo et eccellentissimo signor Giacomo Foscarini cavalier proveditor general et inquisitor nel Regno di Candia presentata l'anno 1579 a 25 settembre, parte seconda*, φφ. 25v-28v. Πβ. Vl. Lamansky, *Secrets d'État de Venise. Documents extraits, notices et études servant à éclaircir les rapports de la Seigneurie avec les Grecs, les Slaves et la Porte Ottomane à la fin du XVe et au XVIe siècle*, τόμ. 2, Αγία Πετρούπολη 1884, 638-9. Τέλος, Tucci, *Il commercio del vino*, 190 και 193.

41. Βλ. σχετικά M. Gallina, *Progetti veneziani di economia coloniale a Creta*, στο M. Del Treppo (επιμ.), *Sistema di rapporti ed élites economiche in Europa (secoli XII-XVII)*, Νάπολι 1994, 86 (= *Conflitti e coesistenza nel Mediterraneo medievale: mondo bizantino e Occidente latino*, Σπολέτο 2003, 319-20).

απαισιόδοξες προβλέψεις, που είχε διατυπώσει για το θέμα ο ρέκτορας του Ρεθύμνου Alvisè Lando<sup>42</sup>, δεν επιβεβαιώθηκαν. Στις έγγραφες εντολές που επέδωσε η Σύγκλητος στο νέο γενικό προνοητή της Κρήτης Luca Michiel (1577-1580), του εφιστούσε την προσοχή στην καλλιέργεια σιτηρών και οσπρίων, σε όσο το δυνατόν περισσότερες εκτάσεις γης. Παράλληλα, τον προέτρεπε, να ενημερωθεί λεπτομερώς από τον Giacomo Foscarini για το ζήτημα της σιτάρκειας και να φροντίσει να εκτελέσει όποιες διατάξεις είχε λάβει προς την κατεύθυνση της επίλυσής του<sup>43</sup>.

Για την εξέλιξη του θέματος δεν μπορεί να γίνει εδώ λεπτομερής αναφορά. Οι αντιδράσεις, παρά την τήρηση της απόφασης για τον περιορισμό της αμπελοκαλλιέργειας από ολοένα και περισσότερους κατοίκους, εξακολουθούσαν να είναι ισχυρές<sup>44</sup>. Η Σύγκλητος της Βενετίας, ωστόσο, επέμνε στις θέσεις της. Τον Ιούνιο του 1581 εξέλεξε τους Giulio Garzoni και Giovanni Gritti, ως Συνδίκους της Ανατολής (*Sindici, Provveditori et Avogadori di Commun nelle Isole di Levante*), με την εντολή να δώσουν λύσεις σε υφιστάμενα προβλήματα των βενετοκρατούμενων ελληνικών περιοχών. Οι δύο αξιωματούχοι επισκέφτηκαν την Ανατολή, από τις αρχές του 1582 ως τα μέσα του 1584, προκειμένου να ελέγξουν την κατάσταση, στην οποία βρισκόταν, κυρίως από δημοσιονομικής πλευράς<sup>45</sup>.

Στην Κρήτη, παρέμειναν για μεγάλο χρονικό διάστημα, από τις αρχές του 1582 ως τα μέσα του 1583. Κατά την περιοδεία τους στο νησί διαπίστωσαν ότι από ορισμένους χωρικούς καταστρατηγούνταν οι διατάξεις που είχε εκδώσει ο Giacomo Foscarini σχετικά με τους όρους της αμπελοκαλλιέργειας. Για το λόγο αυτό υποχρεώθηκαν να παρέμβουν επιβάλλοντας αυστηρές ποινές στους απείθαρχους<sup>46</sup>. Η επέκταση της σιτοκαλλιέργειας αποτελούσε, κατά τη γνώμη

42. A.S.V., *Collegio-Relazioni*, b. 62, libro II *Relatione del nobil homo ser Alvisè Lando*, φ. 20ν. Πβ. Γιαννόπουλος, *Η Κρήτη κατά τὸν τέταρτο βενετοτουρκικό πόλεμο (1570-1571)*, 74.

43. A.S.V., *Senato Deliberazioni (Secreta)*, reg. 81 (Μάρτιος 1577-Φεβρουάριος 1579), φφ. 59ν-62ν (παλιά αρίθμηση φφ. 38ν-41ν): Έγγραφες εντολές της Συγκλήτου προς το γενικό προνοητή της Κρήτης Luca Michiel (Βενετία, 21 Ιουλίου 1577). Η συγκεκριμένη αναφορά στο φ. 61ν (παλιά αρίθμηση φ. 40ν).

44. Τριανταφυλλίδου-Baladié, Ξένες κυριαρχίες και μετασηματισμοί τῆς κρητικῆς γεωργίας, 204, 213-5· Μπαρούτσος, *Per il viaggio de ponente*, 114-5· Γ. Ν. Βιολιδάκης, *Παραχωρήσεις αμπελιών στην Κρήτη κατά την τάξιν των κοινομιανών τέλη 16ου-μέσα 17ου αι., Θεσαυρίσματα* 36 (2006), 262.

45. Για την περιοδεία των δύο βενετών αξιωματούχων στην Ανατολή, βλ. αναλυτικότερα Άγ. Ξηρουχάκης, *Η Βενετοκρατούμενη Ανατολή. Κρήτη και Ἐπτάνησος*, Αθήνα 1934.

46. Σε ξεχωριστό τετράδιο σώζονται οι καταδικαστικές αποφάσεις που εξέδωσαν οι δύο βενετοί αξιωματούχοι για χωρικούς από διάφορα χωριά του διαμερίσματος των Χανίων, οι

των δύο αξιωματούχων, αναγκαίο παράγοντα οικονομικής ανάκαμψης. Το σιτάρι έπρεπε να καλλιεργείται στα πιο εύφορα χωράφια του νησιού από τα οποία χρειαζόταν να ξεριζωθούν τα αμπέλια και να καταστραφούν οι σπορές λιναριού και βαμβακιού. Η τιμή του σιταριού επιβαλλόταν να κρατηθεί σε ορισμένο ύψος ώστε να αποτελεί κίνητρο για τους φεουδάρχες<sup>47</sup>.

Οι αντιδράσεις των κατοίκων της Κρήτης στα σχέδια της Μητρόπολης συνεχίστηκαν. Με αίτηση που κατέθεσαν στη Σύγκλητο στις 24 Απριλίου 1583 οι ευγενείς και οι φεουδάρχες του νησιού ζήτησαν να μην εκτελεστεί η απόφαση που είχαν λάβει οι Σύндικοί της Ανατολής<sup>48</sup>.

Η αγνόηση ωστόσο της αίτησής τους αποτελούσε την καλύτερη απάντηση για τις διαθέσεις της Συγκλήτου. Στους κύκλους της τελευταίας, έστω και καθυστερημένα, είχε γίνει πια συνείδηση πως η υπερπαραγωγή του κρασιού συνέφερε τους εμπόρους της Κρήτης, που συναλλάσσονταν με τους βορειοευρωπαϊούς. Η εξάρτηση όμως του πληθυσμού από ορισμένα μόνο είδη, καθιστούσε εύθραστη την οικονομία του νησιού, ενώ παράλληλα απέτρεπε τη διαφοροποίηση ως προς τα παραγόμενα προϊόντα της τοπικής αγοράς<sup>49</sup>. Για την ανατροπή της παραπάνω εικόνας χρειαζόταν να αναληφθούν πρωτοβουλίες. Κάτω από αυτό το πρίσμα πρέπει να ερμηνευτούν οι όποιες κινήσεις εκδηλώθηκαν, με χαρακτηριστικότερη εκείνη της εισαγωγής της ρυζοκαλλιέργειας<sup>50</sup>.

Οι προσπάθειες για την προσαρμογή της αγροτικής ζωής του νησιού στα νέα δεδομένα δεν εγκαταλείφθηκαν. Στις 11 Μαρτίου 1583 η Σύγκλητος ενημέρωνε τον Alvisè Grimani, ο οποίος είχε εκλεγεί γενικός προνοητής της Κρήτης αλλά δεν είχε ακόμη μεταβεί στο χώρο ευθύνης του, για τις εντολές που είχε δώσει στους προκατόχους του ώστε να διαθέτει σιτάρι το νησί. Προς αυτή την κατεύθυνση είχαν εκδοθεί σχετικές διατάξεις. Ο ίδιος, έπρεπε να

---

οποίοι είχαν φυτέψει αμπέλια σε χέρσα χωράφια τους, παρά τις απαγορευτικές διαταγές που υπήρχαν: A.S.V., *Sindici et Inquisitori in Terra Ferma e Levante*, quaderno [6]: *Sententie di Sindici in Levante Zuanne Gritti e Giulio Garzoni*, φφ. 1r-40v.

47. Ξηρουχάκης, *Η Βενετοκρατούμενη Άνατολή*, 116 και 120. Επίσης, Τριανταφυλλίδου-Baladié, *Ξένες κυριαρχίες και μετασηματισμοί τής κρητικής γεωργίας*, 203-4.

48. Γ. Σ. Πλουμίδης, *Αιτήματα και πραγματικότητες τών Έλλήνων τής Βενετοκρατίας (1554-1600)*, τόμ. 1, Ιωάννινα 1985, 70, αρ. 255. Πβ. Βιολιδάκης, *Παραχωρήσεις αμπελιών στην Κρήτη*, 262.

49. Πλουμίδης, *Αιτήματα και πραγματικότητες τών Έλλήνων τής Βενετοκρατίας (1554-1600)*, XV.

50. Για το ζήτημα, βλ. Κ. Γ. Τσικνάκης, *Διαιτητικές συμπεριφορές στην Κρήτη της βενετικής περιόδου. Καλλιέργεια ρυζιού πριν από 400 χρόνια, Κρητικό Πανόραμα 4 (Μάιος-Ιούνιος 2004)*, 170-83.



εντείνει τις προσπάθειές του για την καλλιέργεια των χέρσων γαιών, ώστε να υπάρξει αποτέλεσμα<sup>51</sup>. Ακολουθώντας τις σχετικές οδηγίες ο Alvisè Grimaldi, τα χρόνια 1583-1585<sup>52</sup>, εκπόνησε ένα ευρύ πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων για την αναγέννηση της υπαίθρου. Οι απόψεις του στο θέμα της αμπελοκαλλιέργειας κινούνταν στις ίδιες περίπου γραμμές με των προκατόχων του. Από τους ντόπιους συνεχίστηκαν οι αντιδράσεις. Για να εκβιάσουν το Βενετικό Κράτος και να ακυρώσουν την προωθούμενη μεταρρύθμιση έφθασαν μάλιστα στο σημείο να δηλώσουν πως αδιαφορούσαν αν θα ήταν υπήκοοι της Γαληνοτάτης ή των Τούρκων<sup>53</sup>.

Η συνεχιζόμενη έλλειψη σιτηρών επέβαλε την αυστηρή εφαρμογή των νομοθετικών ρυθμίσεων που είχαν εκδοθεί σχετικά με τους όρους της αμπελοκαλλιέργειας. Οι υποδείξεις της Συγκλήτου προς τις βενετικές αρχές της Κρήτης ήταν σαφείς και δεν άφηναν περιθώρια για παρερμηνείες. Μόνο σε ειδικές περιπτώσεις, και ύστερα από αίτηση που υπέβαλαν οι ενδιαφερόμενοι, στην οποία τεκμηριώναν τους λόγους για τους οποίους επέλεξαν τη συγκεκριμένη καλλιέργεια, επιτρεπόταν το φύτεμα αμπελιών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του *magnifico miser Bernardin Bon*, ο οποίος ζήτησε στις 7 Αυγούστου 1586 από τη Σύγκλητο να του επιτραπεί να φυτέψει αμπέλια στο φρέυδό του, στην τοποθεσία «Στον Κάμπο» του χωριού Αβδού της καστελανίας της Πεδιάδας, σε έκταση 60 *mesurade*. Όπως έγραφε, θα αντικαθιστούσε το σιτάρι, η καλλιέργεια του οποίου δεν ενδεικνυόταν πλέον, καθώς η περιοχή πλημμύριζε<sup>54</sup>.

Τα επόμενα χρόνια άλλαξαν τα ως τότε δεδομένα. Οι κάτοικοι του νησιού άρχισαν να συνειδητοποιούν, με την πάροδο του χρόνου, πως ανοιγόταν για αυτούς ένα καινούργιο πεδίο δραστηριοποίησης. Έτσι, άρχισαν να ξεριζώνουν

51. A.S.V., *Senato Mar*, reg. 46 (Μάρτιος 1583-Φεβρουάριος 1584), φ. 29r-v (παλιά αρίθμηση φ. 4r-v): Επιστολή της Συγκλήτου στο γενικό προνοητή της Κρήτης Alvisè Grimaldi (Βενετία, 11 Μαρτίου 1583). Πβ. Ξηρουχάκης, *Η Βενετοκρατούμενη Ανατολή*, 120-1.

52. Για τη θητεία του στην Κρήτη από το Μάιο του 1583 ως το Νοέμβριο του 1585 βλ. γενικά Κ. Γ. Τσιγκάνης, Ένα άγνωστο κείμενο του Ονορίο Belli για τις αρχαιότητες της Κρήτης (1591), *Παλίμψηστον* 9-10 (1989-1990), 228, σημ. 1.

53. Την ιδιαίτερα αποκαλυπτική αυτή πληροφορία παραθέτει ο Braudel, *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας*, τόμ. 1, 191 και σημ. 1. Πβ. Μπαρούτσος, *Per il viaggio de ponente*, 115.

54. Βλ. σχετικά Πλουμίδης, *Αιτήματα και πραγματικότητες των Έλλήνων της Βενετοκρατίας (1554-1600)*, 80, αρ. 308.

τα παλιά αμπέλια, τα οποία δεν απέδιδαν άλλωστε τόσο κρασί όσο τις προηγούμενες δεκαετίες, και να σπέρνουν τα χωράφια τους με δημητριακά<sup>55</sup>.

Όταν στις αρχές του 17ου αιώνα παρατηρήθηκαν ξανά προβλήματα τροφοδοσίας του πληθυσμού του νησιού η προσφυγή στα μέτρα του Giacomo Foscarini αποτελούσε για πολλούς την ιδανικότερη λύση για το ζεπέρασμα του προβλήματος. Ιδιαίτερα αποκαλυπτικά για το ζήτημα είναι όσα ανέφεραν δύο βενετοί αξιωματούχοι της εποχής<sup>56</sup>. Σταδιακά, παρά τα κατά καιρούς προβλήματα που εμφανίζονταν<sup>57</sup>, η Κρήτη άρχισε να αποκτά αυτάρκεια σε τρόφιμα. Στα μέσα του 17ου αιώνα, το σιτάρι και η ελιά, αρχίζουν πλέον να αποτελούν τις κυρίαρχες καλλιέργειες στο νησί<sup>58</sup>.

55. Σχετικά με τον τρόπο παρασκευής και πώλησης του ψωμιού στην πρωτεύουσα του Βασιλείου της Κρήτης βλ. Α. Πανοπούλου, Παρασκευή και πώληση ψωμιού στην πόλη του Χάνδακα (16ος-17ος αι.), στο ΉΝ. Μ. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Άνθη Χαρίτων*, Βενετία 1998, 465-95.

56. Βλ. Στ. Γ. Σπανάκης, 'Η Έκθεση του Δούκα τής Κρήτης 'Ιωάννη Σαγκρέντο (1604), *Κρητικά Χρονικά* 3 (1949), 522-3' ο ίδιος, *Μνημεία τής Κρητικής 'Ιστορίας*, τόμ. 4, *Benetto Moro ritornato di provveditor general del Regno di Candia relazione letta in pregadi a 25 giugno 1602*, Ηράκλειο 1958, 158-9. Πβ. Γιαννόπουλος, 'Η Κρήτη κατά τόν τέταρτο βενετοτουρκικό πόλεμο (1570-1571), 74.

57. Στ. Γ. Σπανάκης, 'Η Έκθεση του Δούκα τής Κρήτης Ντολφίν Βενιέρ (1610), *Κρητικά Χρονικά* 4 (1950), 329-32. Αναλυτικότερα για το ζήτημα, βλ. Zitelli, *Candia soccorsa nella penuria estrema di biade*, 127-32.

58. Βλ. σχετικά Γ. Τριανταφυλλίδου Baladié, *Τò εμπόριο και ή οικονομία τής Κρήτης από τις αρχές τής 'Οθωμανικής Κυριαρχίας έως τò τέλος τού 18ου αιώνα (1669-1795)*, μτφ. Μ. Γυπαράκη - Α. Καραστάθη, Ηράκλειο 1988, 133-7 και 167-9.